

АХМЕДОВ Бурхон Абдурахмонович,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси катта ўқитувчиси,
исломишунослик фанлари бўйича фалсафа доктори
(PhD)

АБУ БАКР ЖАССОСНИНГ “АҲКОМ АЛ-ҚУРЪОН” АСАРИДАГИ ТАФСИР УСЛУБИ

СТИЛЬ ТАФСИРА В КНИГЕ «АХКАМ АЛЬ-КУРЪАН» АБУ БАКРА ДЖАССАСА

TAFSEER METHOD OF ABU BAKR JASSAS IN HIS BOOK “AHKAM AL-QUR’AN”

Аннотация. Абу Бакр Жассос (ваф. 370/981 й.) илмий тафаккури хулосалари, илмий қарашлари ва тажрибалари унинг “Аҳком ал-Қуръон” тафсирида ўз аксини топган. Асарда ҳукмий оятларни шарҳлашга алоҳида эътибор қаратилиши, оятларни жамлаш ва мувофиқлаштиришга ҳаракат, шаръий истилоҳлар таърифларининг баён қилиниши, тарихий даврийликда юксак ахлоқий масалаларга эътибор берилиши, Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиниши унинг юқори илмий мавқеини белгилаган.

Калит сўзлар: ақлий тафсир, нақлий тафсир, оят, ҳадис, иснод, аҳли раъй, ижтиҳод.

Аннотация. Выводы научной мысли Абу Бакра Джассаса (ум. в 370/981 г.), научные взгляды и опыт нашли отражение в его тафсире «Ахкам аль-Курыан». Этот труд имеет свой высокий научный статус с уделением особого внимания толкованию аятов предписания (аят ал-ахкам), усилиям по обобщению и координации аятов, определениям исламских реформ, вниманию к высоким нравственным проблемам в исторический период, толкованию Корана с Кораном.

Ключевые слова: ат-тафсир ал-акли, ат-тафсир ан-накли, аят, хадис, иснад, ахль ар-раъй, иджтихад.

Annotation. Abu Bakr Jassas (d. 370/981) scientific thought's conclusions, scientific views and experience were reflected in his tafsir “Ahkam al-Quran”. This work has its own high scientific status with special attention to

the interpretation of the verses of the injunction (ayat al-ahkam), efforts to generalize and coordinate the verses, definitions of Islamic reforms, attention to high moral issues in the historical period, interpretation of the Qur'an with the Qur'an.

Key words: al-tafsir al-aqli, al-tafsir al-naqli, ayat, hadith, isnad, ahl al-ra'y, ijtehad.

КИРИШ

Абу Бакр Жассос қолдирган илмий мерос ислом оламида ўзига хос аҳамиятга эга. Аллома шахсий хислатлари, узтозлардан олган ўғитлари, шогирдлар тарбияси ва ёзган фикҳга оид қимматли асарлари билан ҳанафий мазҳабининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган. Шунингдек, Абу Бакр Жассос муфасссир сифатида ҳам шуҳрат қозонган бўлиб, бу борада уни машҳурлик чўққисига олиб чиққан асари, шубҳасиз, “Аҳком ал-Қуръон” китобидир. Бу асар фикҳий йўналишда ёзилган тафсирлар сирасига киради.

Абу Бакр Жассос Қуръони карим оятларини ҳам нақлий, ҳам ақлий тафсир қилиш усулидан имкон даражасида фойдаланган.

Маълумки, нақлий тафсирнинг манбалари, асосан, тўртта:

1. Қуръони карим.
2. Суннати набавия.
3. Саҳобаларнинг сўзлари.
4. Тобеинларнинг сўзлари.

Қуръони каримнинг тафсир борасида олинадиган биринчи манба эканлигида шубҳа йўқ. Ҳадиси шарифлар ҳам ҳудди шундай, асосий манба сифатида қаралиб, фақат улар заиф ёки тўқима бўлмаслиги, яъни саҳиҳ ёки ҳасан ҳадис бўлиш шарт билан олинади. Саҳобаларнинг сўзлари ҳужжат бўлиши-бўлмаслигида ҳам турли қарашлар мавжуд. Агар ҳужжат қилиб олинадиган бўлса, саҳобанинг сўзи ҳужжатга яроқли бўлиши учун икки шарт қўйилади. Биринчидан, саҳобийнинг сўзи ижтиҳод ва раъйга ўрин йўқ соҳада бўлишидир. Масалан, оят нозил бўлишининг сабаби, қиёматдаги ҳолатлар, нариги дунёга боғлиқ ишлар ва шу каби мавзуларда. Иккинчидан, саҳоба исроилиёт (яхудий ва насронийлардан қилинган ривоят)ларни ривоят қилиш билан танилмаган бўлиши. Тобеинларнинг сўзлари ҳужжат бўлиш-бўлмаслигида ҳам турли

қарашлар мавжуд. Агар оят тафсири бўйича тобеинлар бир фикрни келтирган бўлса, уларнинг сўзлари ҳужжат бўлишга ярайди, чунки улар сўзини саҳобалардан ўзлаштирган. Агар тобеинлар тафсир қилишда ихтилоф қилишган бўлса, бирининг сўзини бошқасиники ва улардан кейингиларникидан устун қўйиб, ҳужжат қилиб олинмайди. Чунки улар барибир саҳобалар даражасида бўла олмайди. Бундай ҳолатда муфассир Қуръон луғати, араб тили ва шу каби бошқа манбаларга мурожаат қилган ҳолда оятни шарҳлашга киришиши мақсадга мувофиқдир.

АСОСИЙ ҚИСМ

Абу Бакр Жассос тафсирида нақлий (оят, ҳадис ва ривоятлар билан ёзилган) тафсирга алоҳида эътибор қаратилиб, юзлаб, балки минглаб ривоятларни баъзида исноди ва кўпинча иснодсиз ривоят қилган.

Шу боис Абу Бакр Жассоснинг нақлий тафсири уч турга ажратиш мумкин:

1. Оят тафсири бўйича нақл қилинган ривоятларни жамлаш ва имкони борича уларни бир-бирига мувофиқлаштириб, барчасини оят тафсири доирасига киритиш.

Масалан, “**Бас, Мени ёд этингиз, Мен ҳам сизларни ёд этурман**” (Бақара, 152) оятини шарҳлашда оятга берилган маънолар ким томонидан айтилгани кўрсатилмайди:

- “Мени тоатим билан эсланг, Мен сизларни раҳматим билан эслайман”;
- “Мени неъматларга шукр қилиш билан эсланг, Мен сизларни Менга итоат этганларингизни мактаб ёд этаман”;
- “Мени шукр билан ёд этинг, Мен сизларни савоб билан зикр қиламан”;
- “Мени дуо билан эсланг, Мен сизларни ижобат билан эслайман”;

Шундан кейин оят ушбу барча маъноларни билдириши мумкинлиги ва оят уларни ўзида ифода этишини айтиб хулоса чиқарилган [3:112-113].

2. Ривоятларни яхшилаб ўрганиб чиққач, баъзи нақлларнинг исноди ёки маъносида заифлик бўлиши ёки ўзидан кучли манбага қарама-қарши келиши (масалан, саҳоба ва тобеиннинг сўзи Қуръон ёки ҳадисга зид,

қарама-қарши бўлиб қолса) сабабли баъзи ривоятларни ташлаб, баъзиларини танлаши.

Масалан, “**Эсланг: Иброҳим (ўз ўғли) Исмоил билан биргаликда Уй (Байтуллоҳ) нинг пойдеворини кўтарар эканлар, (шундай дуо қилдилар): «Эй, Раббимиз, биздан (ушбу ишимизни) қабул эт. Албатта, Сен эшитувчи ва доно зотдирсан!»**” (Бақара, 127) оятини шарҳлашда Каъбани ким қурганлиги хусусида уч хил қараш мавжудлиги келтирилади:

- Ибн Аббос: “Иброҳим қурган, Исмоил эса тош олиб бериб турган”.
- Суддий ва Убайд ибн Умайр: “Иккалови биргалашиб қурган”.
- Бир шоз (жуда кам учрайдиган) ривоятда Иброҳимнинг бир ўзи қурган, Исмоил унда ёш бўлган дейилган.

Абу Бакр Жассос уч тариқа қарашларни келтиргач, биринчи ва иккинчи маънолар оятга тўғри келиши ҳамда учинчи маъно эса санади шоз бўлгани учун оят лафзи араб тили грамматикасига кўра ҳам бундай маъно бермаслиги сабабли қабул қилинмаслигини айтган [3:97].

3. Оят тафсирда келган ривоятларни бирон-бир таъқиб (шарҳ) ёки муноқашасиз (ихтилофсиз) келтириш.

Масалан, “**(Барча) намозларни, хусусан ўрта намозни сақланглар (ўз вақтида ўқинглар)**” (Бақара, 238) ояти шарҳида “ўрта намоз” қайси намоз экани ҳақида айтилган фикрларни келтирган:

- Зайд ибн Собит – пешин намози;
- Ибн Аббос ва Ибн Умар – аср намози;
- Али ва бошқа бир ривоятда Ибн Аббос – бомдод намози;
- Убай ибн Каъб ва Қубайса ибн Зуайб – шом намози.

Муфассир ривоятларни келтиргач, биронта ривоятни тўғри ҳам, нотўғри ҳам демаган [2:536-537].

Абу Бакр Жассоснинг нақлий тафсирга боғлиқ айрим қоидалари:

- “Агар оят тафсирига иккита хабар келиб, уларнинг бири умумий, иккинчиси хос (хусусий маънога эга) бўлса ва умумийнинг қўллашга иттифоқ қилиниб, хосида ихтилоф мавжуд бўлса, хос хабарга умумий хабар орқали ҳукм қилинади” [2:532];

- “Агар оят тафсирига иккита хабар келиб, фақиҳлар уларнинг бирини қўллашга иттифоқ қилиб, бошқасида ихтилофга берилган бўлса, қабул қилишда ихтилоф қилинган хабарга иттифоқ қилинган хабар орқали ҳукм қилинади” [4:15];

- “Пайғамбардан икки хил хабар ривоят қилинса ва уларни бир-бирига зид اختلاف (النضاد) бўлмаган ҳолда қўллаш иложи бўлса, у иккисини ҳам қабул қиламиз ва бирини олиб, бошқасини бекор қилмаймиз” [2:235];

- “Агар саҳобалардан бир хабар ривоят қилиниб, унга бошқа бирор саҳоба қаршилиқ қилмаган бўлса, тобеиннинг сўзи билан унга эътироз қилмаймиз” [2:44];

- “Кучли ровийнинг ривояти (Масалан, Молик ибн Анас ва Ибн Уяйна) ундан кучсиз ҳисобланган ровийнинг ривояти билан таққосланмайди” [2:23].

Ақлий тафсир араб тилини ва ундаги сўзларнинг турли маъноларини билган, бунда жоҳилия шеърларидан фойдаланган, оятларнинг нозил бўлиш сабабларини, носих ва мансук оятлар ва шу каби муфассирга зарур нарсаларни билган кишининг ижтиҳод билан Қуръонни тафсир қилишидир [6:255].

Маълумки, Абу Бакр Жассос ҳанафий мазҳабининг етакчи олимларидан ҳисобланади, бу мазҳаб эса “аҳли раъй мадрасаси” деб ном қозонган. Шундай экан, Абу Бакр Жассос ҳам ўз тафсирида “аҳли раъй” йўлини тутган бўлиши табиий. Ҳақиқатан ҳам, Абу Бакр Жассос ўз асарида Қуръон маъноларини ва унинг ҳукмларини идрок қилиш учун ақл ва фикрни ишлатишга, ижтиҳод қилишга ҳамда Аллоҳнинг китобини тадаббур қилишга ундайди [3:491].

Абу Бакр Жассос ақлий (ижтиҳод билан қилинган) тафсирда тутган йўлини ўрганиб, уни қуйидаги беш асосга қурилган деб айтиш мумкин:

1. Муфассир Аллоҳнинг мурод-мақсадини баён қилиб бериши ва хато- камчиликлардан сақланишига ёрдам берадиган илмларга асосланиб ақлий (ижтиҳодий) тафсир қилиши зарурлиги.

Абу Бакр Жассос муайян илмга асосланмаган ҳолда Қуръонни ўз раъйи билан тафсир қилишдан жуда кўп ўринларда

қайтарган [2:71]. Масалан, бир ўринда “Ким ўз раъйи билан Қуръон хусусида гапирса (тафсир қилса) ва тўғри айтган бўлса ҳам хато қилибди”, деган ҳадисни келтиради [3:112].

2. Ақлий (ижтиҳодий) тафсирни нақлий (ривоятларга асосланган) тафсир ва мусулмонлар бир-бирларига ривоят қилиб келаётган саҳиҳ хабарларга боғлашнинг зарурлиги ва бунга қарши чиқмаслик.

Яъни ақлий тафсир юқоридагиларга зид келмаслиги керак, шунинг учун ҳам Абу Бакр Жассос кўп ўринларда раъй ва ақлий муҳокамани маъқул кўрмаганки, тадқиқ қилинаётган масалада бирор саҳиҳ ҳадис ёки ишончли собит ривоят келганлиги сабабли [2:234; 2:292].

3. Фикр билдириш лозим бўлмаган жойларда нотўғри фикр билдирмаслик.

“Аҳком ал-Қуръон” асарини ўқиган киши Абу Бакр Жассос ҳар доим ақлий (ижтиҳодий) тафсир қилиш жоиз бўлмаган ўринларда ундан огоҳлантириб борганлигининг гувоҳи бўлади. Масалан, Моид сурасининг 42-оятини шарҳлаб, ривоятлар бу оят бошқа оят билан насх қилинганини айтгач, “Маълумки, бу борада раъй орқали гапирилмайди, чунки оятларнинг нозил бўлиш тарихини раъй ва ижтиҳод йўли билан аниқлаб бўлмайди” [3:543], – деган мулоҳазани билдирган. Бундай ҳолатларни жуда кўп учратиш мумкин [2:216; 3:125; 3:537].

4. Муташобих (маъноси аниқ бўлмаган) оятларни муҳкам (маъноси аниқ бўлган) оятлар билан боғлаш.

Абу Бакр Жассос наздида муташобих - икки ва ундан ортиқ маънони билдириш эҳтимоли мавжуд сўз, муҳкам эса бир маънони билдирадиган ва эшитилганда тингловчи фақат бир маънони тушунадиган сўздир. Масалан, “**Никоҳ ўз ихтиёрида бўлган зот воз кечса**” (Бақара, 237) оятидан икки хил маъно эҳтимол қилинади, шунинг учун бу оятни айни шу мавзудаги аниқ бир маънони билдирадиган оятлар – Нисо сурасининг 4, 20-оятлари, Бақара сурасининг 229-оят ва Оли Имрон сурасининг 7-оятларига қайтариш, яъни боғлаш керак бўлади [2:533-534].

5. Фосид таъвилни олмаслик.

Абу Бакр Жассос нотўғри таъвил қилишга олиб келадиган сабаблардан сақланиш

лозимлигини ҳам таъкидлаган, буларнинг асосийлари:

- муфассирнинг эътиқоди бузуқ бўлиши ва ўз эътиқодини қувватлаш учун Қуръон оятларини нотўғри таъвил қилиш;

- муфассирга зарур шартларни тўлиқ ўзида ҳосил қилмаслик сабабли хато таъвил қилиш;

“Сўзларнинг ўринларини ўзгартирдилар” (Моида, 13) ояти шарҳида: “Уларнинг ўзгартрилиши икки йўл билан бўлади, биринчиси, нотўғри таъвил билан, иккинчиси ўзгантириш билан”, - деган [3:498-499].

Шунингдек, Абу Бакр Жассос баъзида нотўғри таъвил қилишдан сақланиш учун таъвил қилиш пайтида эътибор бериш зарур бўлган қоидаларни ҳам келтиришни маъқул ҳисоблайди. Масалан, “Таъвил билан насс устидан ҳукм чиқарилмайди” [3:128].

Хулоса

Абу Бакр Жассоснинг ақлий (ижтиҳодий) тафсир ҳақидаги мулоҳазалари кўп учрайди, зеро унга боғлиқ илмлар етарли даражада бўлиб, луғат, наҳв, эроб, шеър, балоғат, мантиқ, фалсафа, жадал, мунозара ва бошқалар шулар жумласидандир. Имом Абу Бакр Жассос эса бу илмларни жуда пухта ўзлаштирган.

Хулоса қилиб айтсак, Абу Бакр Жассосни бир неча аср кейин **“Ақлий ва нақлий тафсирни жамлаш мактаби”** деб ном олган тафсир мактабининг етакчи муфассирларидан деб айтилса, муболаға бўлмайди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Аҳмад ибн Муҳаммад Аданавий. Табақот ал-муфассирийн. – Мадина: Мактаба ал-улум ва ал-ҳикам, 1997. – 595 б.
2. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.1. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган). – 338 б.
3. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж. 2. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган). – 413 б.
4. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.3. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган). – 397 б.

5. Доктор Муҳаммад Хусайн Заҳабий. Ат-Тафсир ва ал-муфассирун. Ж.1. – Қоҳира: Ованд донеш, 2005. – 386 б.
6. Бекмирзаев И.И. Мовароуннаҳрда қозилик хужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. Монография, – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – 332 б.
7. Mohammad Akram. The principles of abrogation with special reference to the Usul of Al-Jassas. University St. Andrews, 1987. – 485 p.
8. Ulrich Rebstock. Abwägen als Entscheidungshilfe in den usûl al-fiqh: Die anfänge der targih-Methode bei al-Gassos // Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes). – Berlin: Walter de Gruyter, 2003. – № 80. – 150 s.